

УДК 330.82(477)

Т. Ю. Наконечна,

аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, економічний факультет

НАУКОВИЙ ВНЕСОК І.В. ВЕРНАДСЬКОГО В ІСТОРІЮ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ТА ПОЛІТИЧНУ ЕКОНОМІЮ

Анотація. На основі осмислення інтелектуального спадку І.В. Вернадського розглянуто його становлення як історика економічної думки та послідовного прихильника класичної школи політичної економії.

Annotation. On a ground of estimation of the I.V. Vernadsky's intellectual heritage is reviewed his becoming as a historian of economic thought and a steadfast follower of the Classical school of political economy.

Ключові слова: І.В. Вернадський, історія економічної думки, класична школа політичної економії, Київська школа політичної економії.

Постановка проблеми. В історії економічної думки України період середина XIX ст. – це по-своєму знаменний та навіть визначальний етап, оскільки йдеться про зародження та подальший плідний розвиток професійної економічної науки. На цей час припадає й становлення фахової економічної освіти. Утвердження на вітчизняних теренах економічної науки відбувалось на тлі та у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської економічної теорії. В умовах ідейно-теоретичного переважаючого класичної політичної економії ліберально-ринкового спрямування у зазначений період спостерігається домінуючий вплив англійської та французької класики на формування теоретико-методологічних засад вітчизняної економічної думки. Разом з тим територіальна наближеність Німеччини, наявність спільних ознак з її господарським розвитком (розв'язання завдань наздоганяючого капіталістичного розвитку) та ряд інших історико-культурних факторів обумовили значний вплив німецької економічної думки на становлення і розвиток економічної науки в Україні та Росії. Також як економічна думка 1870-80-х рр. просякнута гострим ідейним протиріччям лібералізму та соціалізму.

Іван Васильович Вернадський – найбільш видатна постать вітчизняної університетської економічної науки часів її становлення. Однак, на сьогоднішній час місце та роль вченого-економіста, який відноситься до тієї когорти науковців, що визначили становлення та вплинули на подальший розвиток економічної думки України, недостатньо розкрито та оцінено. Хоча дані питання під різним ракурсом досліджені та висвітлені у працях С.М. Злупка, Л.П. Горкіної, Р.Х. Васильєвої, В.Д. Базилевича, П.М. Леоненка, Т.І. Дерев'янкина, І.-С. Коропецького, Л.Я. Корнійчук, В.М. Феценко, В.Л. Осецького, Т.В. Гайдай, А.О. Маслова, Л.В. Вернигори, Ю.В. Ущуповського та ін. Вагомий внесок у дослідження даної проблеми зробили й зарубіжні науковці, а саме: Й. Цвайнерт, Х.-Ю. Серафім, А.В. Анікін та ін.

Вагомим внеском у вивчення інтелектуального спадку нашого співвітчизника є вихід фундаментальної монографії за редакцією Віктора Дмитровича Базилевича "І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні", яка є результатом наукових розвідок творчості українського вченого ученими економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дана робота складається з двох частин: перша присвячена дослідженню наукової спадщини видатного вченого-економіста, а також висвітлено постать І.В. Вернадського як творчої особистості, батька геніального вченого XX століття, засновника Української академії наук – Володимира Івановича Вернадського; а в другій частині представлені найважливіші праці вченого-економіста.

Але виходом у світ зазначеної праці ґрунтовне вивчення наукової діяльності та спадщини І. Вернадського, безумовно, не тільки не вичерпалось, а, швидше, лише розпочалось. Багато аспектів даного дослідного напрямку ще потребують своєї ретельної розробки. Таким чином, поглиблене вивчення інтелектуальної спадщини Івана Васильовича Вернадського та її осмислення з сучасних теоретико-методологічних позицій набуває особливої актуальності, що й обумовило мету статті.

Викладення основного матеріалу. Іван Васильович Вернадський народився 24 січня 1821 року в Києві. Загальну середню освіту він отримав в Київській гімназії. Склавши держані іспити після шостого класу, був зарахований до Київського університету. За працю "Про душу", написану під впливом платонівської філософії, був відзначений золотою медаллю. В 1843 році керівництво університету Св. Володимира надає Вернадському стипендію на трирічне стажування за кордоном. Дане відрядження було обумовлено потребою університету у фахівців у галузі політичної економії. Варто зазначити, що саме цей випадок і визначив подальшу долю Івана Вернадського.

Протягом трирічного стажування він вивчав економічну науку в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Швейцарії та Англії, де слухав лекції відомих науковців: Карла Ріхтера, Фрідріха Раумера, Карла Генріха Рау, Жерома-Адольфа Бланкі, Мішеля Шевальє. Все це дало можливість молодому досліднику отримати ґрунтовні основи економічних знань та глибоко зануритись у дослідження основоположних проблем політичної економії.

По поверненню І. Вернадський захистив магістерську роботу з теорії потреб у Петербурзькому університеті в 1847 році, яка була опублікована у 1857 році. Після захисту дисертації він повертається до Києва, де за поданням Ради Київського університету Св. Володимира його затверджують екстраординарним професором

кафедри політичної економії і статистики. Протягом періоду з 1846 по 1849 роки Вернадський викладає різні курси. І вже в 1849 році в Московському університеті вчений захистив докторську дисертацію на тему “Критико-історичне дослідження італійської політекономічної літератури до початку XIX ст.”, куди за рік переводиться на посаду професора політичної економії.

І.В. Вернадський – це представник класичної політичної економії в Україні. Він мав широке коло наукових інтересів в економічній науці: теоретико-методологічні питання, історія економічної думки, зовнішня торгівля, аграрні відносини тощо.

Такі праці, як “Критико-історичне дослідження італійської політекономічної літератури до початку XIX ст.” (1849) та “Нариси з історії політичної економії” (1858), дають право стверджувати, що Іван Вернадський – це перший історик економічної думки Російської імперії. Ці роботи є безперечним важливим досягненням для свого часу.

Український науковець був переконаним прихильником доктрини “laissez faire”, під цим кутом зору він й досліджував поступ економічної науки. Вернадський у розвитку економічної науки виокремив два основних напрями: позитивний та негативний (Рис. 1.). Даний поділ заснований на розумінні економічних законів та ролі держави в економіці. До позитивного напрямку він відносив “економічні погляди стародавніх, меркантилізм, протекціонізм та соціалізм; до негативного – фізіократію та школу Адама Сміта чи промислову” [3, с. 1], до якого відносить й себе Вернадський. Історичну школу вчений розміщував на межі між позитивним та негативним напрямками, вона уособлювала спробу їх примирення.

Рис. 1. Напрями розвитку економічної науки за І. Вернадським.¹

В історії політичної економії І. Вернадський розрізняв “дві сторони дослідження: зовнішню та внутрішню. З них перша відповідає руху ідей чи теоретичній частині науки, друга – їх реалізації чи економічній практиці” [3, с. 2]. Автор зауважує, що повне відділення цих сторін наукової діяльності навряд взагалі можливе, тобто цим показано нерозривність економічної теорії та практики господарювання. Можна стверджувати, що такий підхід відповідає поділу економічної теорії на позитивну та нормативну.

Ретроспективний огляд історії економічної думки вчений починає з системи ідей (поглядів) античної доби. Так як греки та римляни зосереджують свою увагу виключно на землеробстві, не приділяючи уваги такому фактору як праця, це істотним чином обмежує їх вчення.

На думку Вернадського, меркантилізм – це була тільки низка пропозицій для економічної політики європейських держав XVII-XVIII ст. Так як Англія посідала провідне місце в зовнішній торгівлі, то англійські економісти розглядали передусім шляхи поліпшення платіжного балансу своєї країни; у центрі уваги італійських меркантилістів перебували грошові питання, німецькі – піклувались про податки й державний бюджет. Не дивлячись на розбіжності в меркантилістській політиці, є дещо узагальнююче, що їх об’єднує – мета даної теорії: посилення державної влади в контексті покращення добробуту населення країни.

Незважаючи на мету меркантилістів, вчений досить критично відносився до меркантилізму. На його думку, вона шкідлива для розвитку нації: прикладом можуть бути Нідерланди, де економічний занепад почався, після введення там у XVII ст. державної монополії на зовнішню торгівлю [3, с. 43].

І. Вернадський був досить високої думки про фізіократів, які “відкрили нові ідеї та ввели нас у світ нової науки” [5, с. 572]. “Заслуга її у науці полягає в тому, що вона перша дала систематизований виклад, привела початки у взаємній органічній зв’язок і зробила можливим перекладення аналітичної методи до фактів, а в подальшому вірну обробку науки” [5, с. 574].

Вчений схвально ставився до спроб фізіократів звести економічні принципи до теоретичної єдності, яка базується на філософській ідеї природного розвитку економічного життя. Водночас головна їх хибка – зосередження уваги при реалізації цього теоретичного постулату лише на сільському господарстві: “Фізіократи відкрили справжній нерв економічної науки, але не знали, як ним скористатися” [3, с. 77].

Внеском цієї школи є те, що вона відкрила та сформулювала закони виробництва, в яких хоч й присутні деякі недоліки: виробництву надавалося лише матеріальне значення, уряд зберігав певну роль в економічному житті, й деякі елементи теорії були принесені в жертву практичним потребам.

Важливу роль у становленні економічної науки український науковець відводить Адаму Сміту. На думку І. Вернадського у розвитку політико-економічної літератури доцільно виокремити два етапи (Рис. 2.):

- 1). до А. Сміта, тобто до появи його праці “Дослідження про природу і причини багатства” (1776);
- 2). від А. Сміта.

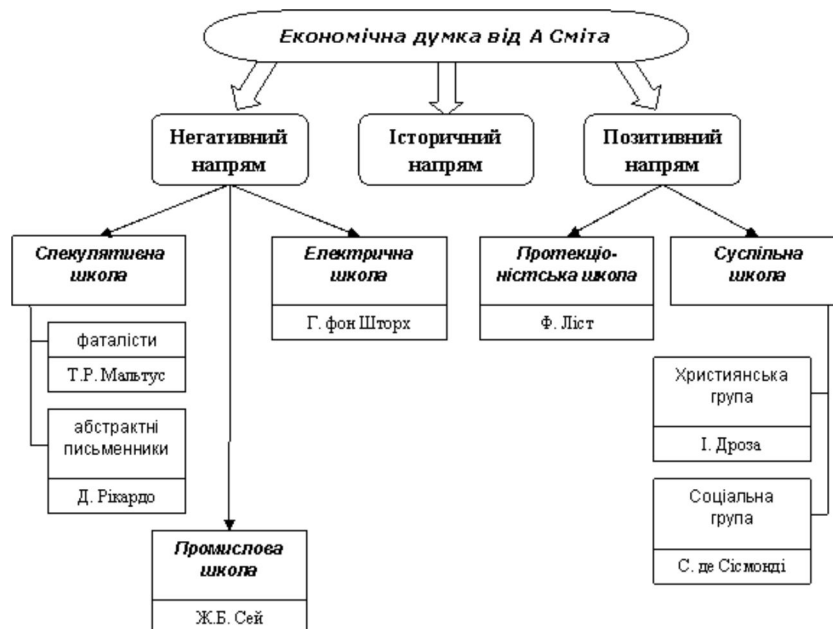

Рис. 2. Поступ економічної науки від А. Сміта за І. Вернадським.²

І. Вернадський визначив наукове та методологічне значення “Дослідження про природу і причини багатства” для розвитку політичної економії: “Це був перший твір, у якому дані відповіді на найголовніші питання зі сфери нашої науки, – перше, в якому суспільні економічні явища охоплені в їх повноті та різноманітті, – перше, в якому ми бачимо правильний науковий метод, суворий аналіз фактів, прагнення в їх спостереженні відшукати закони, що діють у суспільній економії, та оцінити ті перешкоди, які вони зустрічають у своєму прояві” [3, с. 134]. Вчений також зазначає, що “методу Сміта ми завдячуємо ще й тим, що починаючи з його часу економічна наука рухається вперед” [3, с. 142].

Відавши належне Смітові як засновнику класичної економіки, Вернадський вказує й на слабкі місця праці класика: у викладі інколи відсутня логіка; той надто часто й невинувато відхиляється від головної теми, не розрізняє більш важливі теми від менш важливих; дає невірні твердження; помилково вважає, що капітал можна накопичити лише у приватному секторі; неточно розрізняє продуктивну (матеріальну) й непродуктивну (нематеріальну) працю. Вернадський не аналізує суперечливе формулювання Смітом теорії вартості.

Український вчений відзначав й інших класиків: Т.Р. Мальтуса, Ж.Б. Сея, Д. Рікардо. “Мальтус придбав величезну популярність своєю теорією руху населення, в якій він вказав тісну залежність народу від засобів прожитку, розвинувши поняття вже висловлені Ботеро, Франкліном та ін.” [5, с. 635]. Незначний інтерес до Мальтуса, можливо, пояснюється їх належністю до однієї школи Мальтуса та Рікардо, хоча в методологічному плані вони стояли на різних позиціях [7, с. 151].

Головний здобуток Ж.Б. Сея Вернадський бачив у розробці теорії реалізації. Він першим в науці “дав назву *суспільної економії* і намагався надати їй переважно практичного значення” [5, с. 646].

Високо цінував Д. Рікардо за його теорію ренти та чітке формулювання трудової теорії вартості. Однак, працю “Теорія ренти” Рікардо “не можна віднести до системних, хоча в ній і дається красивий, розумний аналіз підвалин економіки. На жаль, стислий виклад, брак прикладів і роз’яснень та математична точність розгортання аргументації роблять цю книгу складною для читання. Водночас треба визнати логічну послідовність і глибину його поглядів” [5, с. 639].

Г. фон Шторха український вчений вважав засновником електричної школи, яка черпає доведені положення навіть з протилежних систем. Головною заслугою Шторха є розширення меж науки, що важливо для оцінки її начал.

Досить поверхнево висвітлений історичний напрям І. Вернадським. Вчений знехтував основними методологічними відмінностями між історичною та класичною школами. Така ситуація може бути обумовлена тим, що даний напрям не був поширеним в той час на теренах Російської імперії.

Вкрай негативно Вернадський відносився до позитивного напрямку економічної науки. Як ліберал він вважав протекціоністську політику шкідливою. Він зазначав, що “вони мають політичну мету – незалежність своєї нації, її могутність – а не суто економічні орієнтири чи особисту свободу” [5, с. 668]. Вернадський не погоджувався з тим, що продуктивні сили країни розвиватимуться швидше завдяки протекціоністським тарифам. Він доводив, що економічний поступ країни є пропорційним зростанню її зовнішньої торгівлі. Саме тому виступав проти встановлення протекціоністських тарифів в Російській імперії.

Вернадський був противним і соціалістичних ідей. Соціалісти, на його думку, не розуміли “природи людини”, яка прагне до приватно-товарного (капіталістичного) способу виробництва. Він відносився до економістів-соціалістів як до людей, які мають добрі наміри, однак вважав, що у своїх діях вони більше керуються емоціями, ніж критеріями науки.

Вище наведене засвідчує, що здійснений глибокий всебічний аналіз поступу економічної науки демонструє неабиякий кругозір та компетенцію І. Вернадського в даній галузі економічної науки.

Варто відзначити, що І.В. Вернадський проявив себе як потужний економіст-теоретик, що вплинув на розвиток економічної думки в Російській імперії. Чого тільки варту навірення М.Х. Бунге, який за фахом був юристом, до політичної економії. Вчений пробудив зацікавленість Бунге до економічної науки ще під час його навчання в університеті Св. Володимира.

Цікавим є той факт, що Іван Вернадський стояв у витоків формування економічної освіти на науки України. Він був першим спеціалістом Київського університету, який підняв політичну економію із забуття – в 1846 році він відновив викладання даного курсу. Стандарти науково-педагогічної діяльності, закладені українським вченим, були перейняті його наступниками: “заснована Вернадським буржуазно-ліберальна традиція викладання і дослідження політичної економії жила в університеті Святого Володимира включно до початку ХХ ст.” [1, с. 329]. Через чотири роки його місце на кафедрі політичної економії та статистики історико-філологічного факультету зайняв Микола Бунге, котрий працював у Київському університеті аж до 1880 року на різних посадах.

Політекономічні погляди І. Вернадського викладені в коментаріях до "Курсу політичної економії" Генріха фон Шторха, якого, як вже зазначалося, він дуже високо цінував як яскравого представника політичної економії. В своїх економічних поглядах український вчений стояв на позиціях англійської класичної політичної економії.

Як зазначає І. Вернадський, політична економія займає важливе місце у розвитку суспільства. Цим і обумовлено звернення вченого до вивчення основоположних проблем політичної економії.

Згідно Вернадського, політична економія формулює першооснови, які можуть бути застосовувані і діють всюди, де є будь-яке господарство, тобто скрізь, де є суспільство, члени прагнуть до задоволення своїх потреб. Таким чином, у найбільш широкому значенні він розглядає політичну економію як науку, що досліджує функції, що здійснюються в суспільстві для задоволення людських потреб.

Політична економія, у власному розумінні її, – наука про господарство, але "господарство проявляється за допомогою відомого роду діяльності, так званої праці, тому політичну економію можна назвати також наукою про працю" [9, с. 97].

Багато науковців називають її також теорією добробуту, на тій підставі, що господарство, послуги, праця, цінності, – все це служить до задоволення наших потреб, до нашого добробуту. Дійсно, добробут тісно пов'язаний з політичною економією, однак добробут – це мета господарювання, а не предмет дослідження політичної економії.

Вчений визнавав об'єктивний характер економічних законів, які є всезагальними та не залежать від волі людей. Закони політичної економії існують скрізь, де існують праця та обмін.

Отже, І. Вернадський приходив до висновку, що політична економія – це наука законів, пануючих над людиною в його прагненнях досягти найвищої індивідуальності і найбільшої сили асоціації з іншими людьми.

У дусі класичної школи вчений проаналізував поняття праці та капіталу.

"Людина поєднує в собі умови діяльності вільно розумової та відповідальності, коли ця діяльність спрямована на виробництво корисності, її називають працею" [5, с. 702]. Отже, праця – це діяльність спрямована на виробництво корисностей. Привертає вченого й питання здатності до праці, яка "розвивається в людині не раптом, а поступово". До основних чинників, що її визначають, відносив навички, вправи, освіту, розумовий та фізичний розвиток, також вказував вплив на трудові здібності статі, клімату, природних властивостей людини. Вернадський виокремлює три "фази продуктивної сили праці – знання, розумова діяльність та виконання" [5, с. 705]. Ці три ступені діяльності людини повинна пройти, щоб досягти встановленої мети – створення корисності.

Праця, на думку українського вченого, є головне та єдине джерело багатства [2, с. 1]. Праця – це цемент, який тримає все суспільство. Вона є завжди продуктивною незалежно від того, здійснюється вона у сфері матеріального виробництва чи у сфері послуг. Він відмітив, що вартість визначається працею. Наголосив на ролі праці в опосередкуванні зв'язків людини з природою, а також відносинах між людьми.

Вчений розрізняв вартість і споживну вартість. Причому вартість він не ставив у залежність від корисності товару. Він не погоджувався із суб'єктивними визначеннями ціни і вартості: "цінність не зміниться від нашого міркування або від нашого розуміння, вона закладена в природі наших відносин і у властивостях речей. Наше незнання, наші лінощі або наша неохайність, а іноді й наша гордія можуть змінити ціну речей, підвищити або знизити її, але це мало відповідає справжній цінності, як сума зусиль, потрібних для вироблення цих речей у конкретний момент, як злодійська ціна або придбання насильством" [9, с. 288-289].

Праця і капітал – єдині важливі чинники виробництва.

"Капіталом називається будь яка цінність, що зберігається для подальшого виробництва та для створення інших цінностей; звідси випливає, що капітал утворюється збереженням праці; а тому його можна назвати накопиченою працею" [9, с. 145]. До капіталу він відносив цінності, призначені не для невиробничого споживання, а для створення інших цінностей. Вернадський розрізняв основний та оборотний капітал та їх структурні елементи. Вчений зазначав, що капітал взагалі має здатність до постійного збільшення.

Він вважав, що одна із важливих умов кожної галузі промисловості, без сумніву, полягає в капіталі неречовому (духовному). До неречових елементів капіталу він відносив знання. Дану позицію варто відзначити, адже воно не раз було присутнє у концепціях різних українських економістів, які віддавали належне духовності в господарському розвитку. Можна сказати, що вони стояли у витоків концепції людського капіталу.

І. Вернадський розглянув співвідношення потреб і праці, закон обігу або обміну, ціни і торгівлі, прибутковості, заробітної плати, національний дохід та інші економічні категорії.

Обмін – це сукупність попиту і пропозиції. Саме попит, причому не стільки в кількісному, як в якісному відношенні, визначає сферу виробництва, так як різноманітність відтворення капіталу обумовлює різноманітність потреб. Там, де слабо розвиваються потреби, там слабкі стимули відтворення.

Визначає поняття доходу. Дохід – це надлишок у цінностях [5, с. 748]. Виокремлює промисловий дохід – заробітну плату (дохід від праці). Загалом заробіток залежить від співвідношення праці та капіталу. Варто зауважити, що в заробітну плату він включав і ту частину, що йде на розвиток сім'ї та її духовність, тому зарплата визначається рівнем розвитку суспільства.

Володіння та праця становлять головну умову утворення цінностей і основу всякого правильного господарства, як система економічної діяльності. Під господарством Вернадський розумів систему економічної діяльності, важливим рушієм якої є суперництво (конкуренція). Суперництво – це фундаментальна основа економічного світу.

Український економіст відстоював найрозвиненіші форми промислового виробництва. Він розумів, що зростання машинного виробництва веде не до звуження, а до розширення ринку.

І. Вернадський в своїх поглядах на інші економічні категорії стояв на позиціях вільного підприємництва. Він не відтворював механічно теорії класиків, але загалом належав до економістів школи А. Сміта.

Висновок. Іван Васильович Вернадський – видатний представник української економічної думки, який суттєво вплинув на поступ економічної науки в Україні. Варто відзначити, що він визначальним чином позначився на становленні та розвитку М.Х. Бунге як економіста, який, в свою чергу, став засновником всесвітньо відомої Київської школи політичної економії (остання третина XIX ст. – початок XX ст.).

І. Вернадський вирізняється глибокими та оригінальними мисленням про що свідчить дослідження його інтелектуальної спадщини. Вона дає вичерпне уявлення про її автора, котрий був високоосвіченим науковцем, добре обізнаним із західноєвропейською економічною літературою. Український вчений виділявся легким стилем письма.

І.В. Вернадський як послідовний прихильник англійської класичної школи політичної економії заперечував протекціонізм, втручання держави в економіку у

приватну ініціативу, наголошував на позитивних аспектах вільної конкуренції. Хоч вчений і був прихильником крупного капіталу та підприємництва, проте до концентрації земельної власності відносився вкрай негативно. Вільний розвиток індивідуальних потреб членів суспільства вважав передумовою зміцнення економічного та культурного потенціалу країни. Вернадський виступав проти соціалізму, пов'язуючи це вчення із зростанням пауперизму.

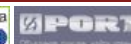
Незважаючи на те, що український вчений не раз потрапляв під нищівний вогонь критики з боку ідейних опонентів, у науковій діяльності він не зрадив своїм ліберальним поглядам.

Список використаних джерел

1. Аникин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
2. Вернадский И. Критико-исторические исследования об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века. – М., 1849.
3. Вернадский И. Очерк истории политической экономии. – СПб., 1858.
4. Злупко С.М. Основи історії економічної теорії: Навчальний посібник / С.М. Злупко. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 628 с.
5. І. Вернадський. Витоки. Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні / за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2009. – 862, [2] с., [12] с. іл. – (Славетні постаті).
6. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX століття та західна наука / Іван-Святослав Коропецький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
7. Ушаповський Ю.В. Еволюція теорії цінності в українській економічній думці (від давнини до початку XX століття) : Наукове видання. – Житомир : ЖІТІ, 2002. – 268 с.
8. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805-1905 / Й. Цвайнерт; пер. с нем. Л.И. Цедилина ; под ред. В.С. Автономова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – [2-е изд.]. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 410, [6] с.
9. Шторх Г. Курс политической экономии или изложение начал, обусловливающих народное благоденствие. Сочинение, служившее руководством при воспитании Их И. В. ВВ. КК. Николая и Михаила Павловичей: Пер. с фр. с биографическим очерком автора / Под ред. и с заметками И.В. Вернадского. – СПб., 1881.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2010 р.

¹ розроблено згідно з [3].
² розроблено на основі [3].

ТОВ "ДКС Центр"